

УДК 378.017:34

DOI: 10.31499/2706-6258.1(3).2020.204154

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Підлісний Євген, кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-3127-2116

E-mail: gek8226@gmail.com

У статті на основі вивчення та аналізу наукової літератури, програмних документів з проблеми дослідження для обґрунтування педагогічних умов розкрито сутність поняття «правова культура здобувача вищої освіти», визначено критерії її сформованості: мотиваційно-ціннісний, пізнавально-когнітивний, діяльнісно-регулятивний з відповідними показниками, рівень сформованості правової культури (високий, середній, низький). Обґрунтовано педагогічні умови формування правової культури студентів в закладах вищої освіти (впровадження в навчальний процес спецсемінару «Правова культура людини», розробка якого здійснювалася через міждисциплінарні зв'язки (Філософія, Правознавство, Етика ділового спілкування, Економіка) за правовим напрямом; оновлення змісту гуманітарних дисциплін («Національна економіка», «Основи економічної теорії») через посилення їх правознавчого спрямування; створення освітнього середовища з метою активного включення студента в якості суб'єкта в різні форми і види правової діяльності.

Ключові слова: формування, правова культура, правова свідомість, здобувачі вищої освіти, заклади вищої освіти, педагогічні умови.

THE IMPLEMENTATION OF STUDENTS' LEGAL CULTURE PEDAGOGICAL CONDITIONS FORMATION IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Pidlisnyi Yevhen, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-3127-2116

E-mail: gek8226@gmail.com

On the basis of the analysis of scientific literature and program documents on the research problem, the essence of the concept of "legal culture of the applicant for higher education" is revealed in the article to substantiate the pedagogical conditions, which means a complex personal formation, characterized by the presence of certain knowledge about accepted norms and values in society: a valuable attitude to morality and law, the ability to make independent decisions in social and educational activities and to correct the behavior through reflection and awareness. The criteria of legal culture formation are defined: motivational-value, cognitive, regulatory activity with relevant indicators, the level of legal culture formation (high, medium, low). The pedagogical conditions for the formation of the students' legal culture in higher education institutions (introduction into the training process of the special seminar "Human Legal Culture", the development of which was carried out through interdisciplinary links (Philosophy, Law, Ethics of business communication, Economics) in the direction of changes in

law; humanities (“National Economics”, “Fundamentals of Economic Theory”) due to strengthening its jurisprudence, provided for the creation of an educational environment for the purpose of active inclusion of the student as a subject in various forms and types of legal activity.

Conducted pedagogical experiment on the implementation of pedagogical conditions showed a significant increase in the level of legal culture in students of the experimental group.

Keywords: *formation, legal culture, legal consciousness, applicants for higher education, institutions of higher education, pedagogical conditions.*

На сучасному етапі модернізації вищої освіти та її соціокультурної чинником формування у молодого покоління правової культури і нового типу мислення.

У зв'язку з цим перед системою вищої освіти і професійним педагогічним співтовариством стоїть найважливіше завдання формування особистості, яка бере участь у розвитку та вдосконаленні громадянського суспільства. Як зазначають Н. Коваленко [9], І. Огороднійчук [14], формування у молодих людей нового позитивного типу мислення і правової свідомості можливе лише за умови, коли розуміння правових вимог у них збігається з стійкими етичними, моральними нормами, їх моральні уявлення закріплені глибокою особистісною переконаністю і проявляються в соціальній активній діяльності. Однак практика показує, що сучасна молодь, зокрема студенти закладів вищої освіти, мають поверхові уявлення про правові явища, не замислюються над юридичними наслідками своїх вчинків, над тим, як оцінить їх поведінку суспільство. Байдуже, а іноді і зневажливе ставлення юних громадян до громадської оцінки своїх дій часто призводить до появи антигромадських вчинків.

Незнання права, правових наслідків своїх дій і поведінки, відсутність чітких цілей і дефіцит ціннісних орієнтацій веде до негативних явищ і нездатності молоді інтегруватися в систему нових соціально-економічних відносин як у професійній діяльності, так і в соціальному середовищі. Недостатнє уявлення про загальнолюдські і правові цінності, невміння аналізувати правові ситуації і організувати власну правову діяльність, нерозуміння сенсу і значимості загальнообов'язкових правил поведінки змушують задуматися викладачів закладів вищої освіти про те, як наповнити внутрішній світ студентів новим змістом ідеалів і прагнень, уявлень про моральні та правові цінності. У зв'язку з цим все більшої актуальності і практичної значимості набуває проблема дослідження правової культури студентів і стає очевидною необхідність її формування у студентів з перших днів перебування у закладі вищої освіти з урахуванням сучасних реалій і науково обґрунтованих рекомендацій з їх організації.

У зв'язку з тим, що інтереси, ціннісні орієнтації молодого покоління з кожним роком змінюються, виникає необхідність пошуку нових методів, способів формування правової культури у студентської молоді. Розуміння і усвідомлення важливості цієї проблеми спонукали звернутися до педагогічної, філософської, юридичної, психологічної, культурологічної літератури, присвяченої проблемі формування правової культури у студентів.

Розробкою теоретико-методологічних аспектів правової культури займалися юристи (В. Басай [1], О. Войтанович [3], О. Лукаш [12], Р. Олійничук [15], Р. Сербин [18]), філософи (Т. Кумедна [10], Л. Перевалова [17], С. Третяк [20]), правознавці (А. Кутиркін [11], Н. Фоменко [21], Р. Шай [22]; педагоги (А. Будас [2], Я. Гринькова [7], Л. Твердохліб [19]).

Сутність правової культури як важливої складової загальнолюдської культури, побудови правової свідомості особистості виявляли науковці (О. Ганзенко [4], В. Головченко [5], І. Голосніченко [6], О. Деменко [8], Н. Коваленко [9], В. Носков [13], І. Огороднійчук [14] та ін.).

Загальнотеоретичні питання правової культури, її різні прикладні аспекти відображені в роботах зарубіжних дослідників: G. Byles [23], R. Endeshaw [24], A. Morris [25].

Реальна практика і аналіз літературних джерел показують наявність низки суттєвих проблем, які потребують уваги дослідників. Основними з них є: формування правової культури особистості в єдиному інноваційному просторі; підвищення рівня правової свідомості студентів з першого курсу, науковий пошук оптимальних форм і методів формування правової культури сучасного студента, забезпечення соціально-активної участі молоді в правовому розвитку суспільства; активна робота кураторів зі студентами з формування правової культури; виділення і аналіз елементів правової культури викладачами всіх гуманітарних дисциплін; ефективне використання позааудиторних заходів для формування правової культури студентів.

Метою статті є розкрити сутність педагогічних умов формування правової культури студентів в закладах вищої освіти та здійснити їх експериментальну перевірку через реалізацію педагогічного потенціалу гуманітарних дисциплін, кураторських годин, позааудиторної діяльності.

До осмислення проблеми формування правової культури студентів в закладах вищої освіти ми підійшли з позиції аналізу основних структурних компонентів правової культури, який дозволив плідно розкрити сутність і обґрунтувати зміст поняття «правова культура студентів».

У процесі розкриття основного понятійного апарату ми, головним чином, спиралися на думку вчених теоретиків О. Войтанович [3], І. Голосніченко [6], В. Носков [13], які вважали, що право є етичним мінімумом, дотримання якого на сучасному етапі суспільного розвитку визнається безумовним, необхідним.

Аналіз відповідної літератури в контексті досліджуваної проблеми показав, що підходи дослідників до розуміння правової культури неоднозначні, але більшість з них сходиться на думці, що важливими структурними елементами її є норми права і моралі. Невід'ємною умовою прояву правової культури, ступінь розвиненості правової свідомості та самосвідомості особистості. Правову свідомість студентів Р. Олійничук визначає через позитивне ставлення до правових норм, правових явищ, засновану на знаннях про моральність і право, сприйнятих на суб'єктивному рівні [14]; І. Голосніченко самосвідомість особистості студента розуміє як здатність до самопізнання, переосмислення цінностей, самостійного примноження духовних сил, життєвого облаштування в міру набуття емпіричного досвіду [6].

Вивчення різних підходів і співвідносний аналіз основних критеріїв правової культури дозволили сформулювати своє визначення цього поняття. Під правовою культурою здобувача вищої освіти розуміємо складне особистісне утворення, що характеризується наявністю певних знань про прийняті в суспільстві норми і ціннісні установки, ціннісне ставлення до моральності і права, здатність приймати самостійні рішення в соціальній і навчальній діяльності та коригувати власну поведінку на основі осмислення і усвідомлення вчинків.

Аналіз наукових джерел О. Ганзенко [4], Т. Кумеда [10], О. Лукаш [12], Р. Сербин [18], С. Третяк [20], А. Шеременда [10] та сутнісні характеристики поняття «правова культура здобувача вищої освіти» дало можливість виокремити у структурі правової культури студента мотиваційно-ціннісний, пізнавально-когнітивний, діяльнісно-регулятивний критерії. Показниками сформованості кожного критерію обрано: мотиваційно-ціннісного – сформованість морально-правових почуттів і моральних установок; орієнтація на морально-правові цінності: громадянський обов'язок, честь, патріотизм, громадянська відповідальність, самостійність, дисциплінованість, законслухняність, доброзичливість, справедливість тощо; соціальна значимість і позитивна мотивація морально-правовій діяльності, а також потреба в ній; пізнавально-когнітивного – інформованість, знання правових понять і норм моральності і права, що набувається з першого курсу в ході вивчення гуманітарних дисциплін, на кураторських годинах на морально-правові теми, в процесі участі в правовій діяльності, тощо); діяльнісно-регулятивного – прояв соціально-правової активності, володіння навичками і вміннями адекватного застосування правових норм в життєвих ситуаціях і відстоювання своїх законних прав та інтересів; готовність студентів до захисту прав інших людей; здійснення морально-правових вчинків, регулювання своєї соціальної поведінки). Відповідно до визначених критеріїв виділені рівні сформованості правової культури: високий, середній та низький.

Для проведення експериментальної роботи з формування у студентів правової культури відібрано студентів економічних спеціальностей у експериментальну (98 осіб) та контрольну (87 осіб) групи. Експериментальна робота почалася з визначення педагогічних умов формування правової культури студентів, зокрема змісту гуманітарних дисциплін («Національна економіка», «Основи економічної теорії»). В ході проведення кураторських годин, аудиторних і позааудиторних занять виявлені інтереси, особливості поведінки, вихідний рівень сформованості правової культури студентів.

Проведене на початковому етапі експериментальної роботи дослідження дозволило зробити висновок про низький рівень сформованості правової культури студентів контрольної та експериментальної груп. Для студентів обох груп характерні: відсутність осмисленого ставлення до правової культури як до цінності, низький рівень мотивації до її формування та розвитку, поверхневі знання своїх прав і обов'язків, недостатнє вміння застосовувати їх у повсякденному житті. Вимогам закону більшість студентів підпорядковується тільки через острах покарання з боку держави, з боку педагогів, з боку батьків, тобто аморальні і протиправні вчинки можуть здійснювати, якщо розуміють, що можна уникнути покарання. За результатами констатувального експерименту рівень сформованості правової культури студентів виявився низьким ЕГ 65,8 %, КГ – 62,1 %.

З урахуванням отриманих результатів в експериментальній групі реалізовано педагогічні умови, спрямовані на формування правової культури студентів.

Реалізація першої педагогічної умови передбачала впровадження в навчальний процес спецсемінару «Правова культура людини», розробка якого здійснювалася через міждисциплінарні зв'язки (Філософія, Правознавство, Етика ділового спілкування, Економіка) за правовим напрямом. Метою спецсемінару є формування правової

культури у студентів закладів вищої освіти. Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі завдання: розвиток у студентів правової культури за мотиваційно-ціннісним, пізнавально-когнітивним, діяльнісно-регулятивним критеріями, а саме: озброєння студентів системою знань про сутність правової культури; отримання інформації про моральні і правові цінності з мережі Інтернет і орієнтація на загальнолюдські та особистісно-професійні цінності; формування у студентів усвідомленої потреби і позитивної мотивації до використання правових знань у своїй професійній діяльності та особистому житті; вироблення внутрішньої установки на законослухняність, правопорядок, на усвідомлену дисципліну; створення освітнього середовища для сприятливого формування правової культури студентів, вироблення потреби у студентів в саморозвитку і професійному самовдосконаленні; розвиток соціальної та правової активності студентів. У зв'язку з поставленими завданнями спецсеминар не тільки охоплював основні теоретичні положення, але і включав практичну підготовку.

Практична спрямованість спецсеминару і необхідність вироблення відповідних знань, умінь і навичок припускали використання інноваційних, а також традиційних форм і методів навчання: «круглий стіл», «мозковий штурм», займати активну позицію, проведення бесід, аналіз конкретних проблемних ситуацій, підготовка доповідей з актуальних проблем правового характеру.

Друга педагогічна умова – оновлення змісту гуманітарних дисциплін («Національна економіка», «Основи економічної теорії») через посилення їх правозначного спрямування. Експериментальне навчання спрямоване на реалізацію завдання інтеграції наукових гуманітарних знань. Всі методи навчання (метод аналізу, метод творчості, проблемний метод) відображали внутрішню сторону навчального процесу, а зовнішню сторону його організації відображали форми навчання (колективна, індивідуальна, самонавчання). Самонавчання стимулювало потреби студентів до самовдосконалення в правовій діяльності за рахунок проблемних ситуацій, підготовки рефератів, доповідей.

Реалізація третьої педагогічної умови передбачала створення освітнього середовища з метою активного включення студента в якості суб'єкта в різні форми і види правової діяльності. Створення середовища організовано поетапно: на першому етапі (пропедевтичному) передбачалося: стимулювання позитивної мотивації до формування правової культури шляхом створення ситуацій вибору поведінки (самооцінки, переконання, успіху, стимулювання тощо); орієнтація студента з першого курсу на сприйняття правових цінностей; другий етап (організаційний) сприяв освоєнню цінностей правової культури на кожному навчальному занятті шляхом створення проблемних ситуацій і ситуацій відповідальних рішень, участі в правовій діяльності; третій етап (заключний) орієнтований на самовиховання і рефлексію, за допомогою яких у студента з першого курсу формувалося почуття відповідальності за прийняті ним рішення, розвивалася самостійність, вироблялися особистісно значимі і професійно значущі морально-правові якості. У процесі створення освітнього середовища ми дотримувалися ряду правил і прийомів: забезпечення спеціальної педагогічної роботи з адаптації студентів до умов студентського життя; організація режиму навчальної праці та відпочинку студентів; захист прав і свобод студентів в

процесі навчання; здійснення соціально-педагогічної та психолого-педагогічної підтримки студентів з першого курсу в вирішенні актуальних життєвих проблем за допомогою участі студентського самоврядування; створення умов для самореалізації усіма студентами їх здібностей шляхом включення їх в правову діяльність; залучення студентів в різні заходи з урахуванням їх здібностей та інтересів, вироблення у них педагогічної рефлексії в процесі пошуку варіантів соціальної поведінки; врахування динаміки як індивідуальних, так і групових досягнень студентів в правовій діяльності.

Відповідно до принципу персоніфікації здійснювався моніторинг особистісного розвитку кожного студента. Аналіз результатів, отриманих після закінчення експериментальної роботи, показав осмислення студентами правової культури як цінності; сформованість мотивації на ведення морально-правового способу життя; наявність міцних правових знань; сформованість правових навичок і навичок дотримання моральних і правових норм; оволодіння умінням прийняти рішення і діяти правильно в морально-правових ситуаціях тощо. Аналіз і зіставлення результатів констатувального та формувального етапів експерименту підтвердили ефективність запроваджених педагогічних умов. За результатами підсумкового зрізу високий рівень сформованості правової культури зріс до 34,7 %, низький зменшився до 9,7 % у ЕГ, у КГ відповідно 8,5 %, 32,8 %. Різниця між контрольною і експериментальною групами за високим рівнем склала 28,9 %, низьким 23,1 %.

Отримані дані свідчать про суттєві відмінності у рівнях сформованості правової культури студентів контрольної та експериментальної груп. Отримані результати показують значне підвищення рівня правової культури у студентів експериментальної групи.

Отже, на основі вивчення та аналізу наукової літератури, програмних документів з проблеми дослідження для обґрунтування педагогічних умов розкрито сутність поняття «правова культура здобувача вищої освіти», визначено критерії її сформованості: мотиваційно-ціннісний, пізнавально-когнітивний, діяльнісно-регулятивний з відповідними показниками, рівень сформованості правової культури (високий, середній, низький). Обґрунтовано педагогічні умови формування правової культури студентів в закладах вищої освіти (впровадження в навчальний процес спецсемінару «Правова культура людини», розробка якого здійснювалася через міждисциплінарні зв'язки (Філософія, Правознавство, Етика ділового спілкування, Економіка) за правовим напрямом; оновлення змісту гуманітарних дисциплін («Національна економіка», «Основи економічної теорії») через посилення їх правознавчого спрямування; створення освітнього середовища з метою активного включення студентів в якості суб'єктів в різні форми і види правової діяльності.

Проведений педагогічний експеримент з реалізації педагогічних умов показав значне підвищення рівня сформованості правової культури у студентів експериментальної групи.

Проведене нами дослідження не претендує на повноту розкриття всіх аспектів означеної проблеми. Дослідження може бути продовжено у визначенні потенціалу гуманітарних дисциплін для використання його в процесі формування у студентів історичних факультетів правової культури, в пошуку оптимальних шляхів здійснення педагогічного супроводу цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басай В. Д., Зеліско Л. І. Аксіологічні витoki українського права в контексті культурологічної освіти юристів. *Наше право*. 2003. № 3. С. 5–10.
2. Будас А. Навчання правознавства студентів неюридичних спеціальностей як предмет наукового дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2014. Вип. 17. С. 29–34.
3. Войтанович О. Й. Формування національної правової ідеології в умовах глобалізації: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 251 с.
4. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 16 с.
5. Головченко В., Потьомкін А. Правові механізми формування правової свідомості студентів. *Право України*. 2006. № 4. С. 25–27.
6. Голосніченко І. Правосвідомість і права культура у розбудові Української держави. *Право України*. 2005. № 4. С. 24–25.
7. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2010. 284 с.
8. Деменко О. І. Правосвідомість студентської молоді в Україні: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 207 с.
9. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 21 с.
10. Кумеда Т. А., Шеременда А. О. Права культура працівника міліції як об'єкт філософсько-правового аналізу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 196–203.
11. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України. *Право України*. 2008. № 3. С. 122–125.
12. Лукаш О. Л. Формування правової культури студентів у трансформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
13. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 125–133.
14. Огороднійчук І. А. Розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39. С. 67–74.
15. Олійничук Р. Проблеми формування правової свідомості та правової культури в українському суспільстві. *Юридичний Журнал*. 2006. № 2. С. 58–60.
16. Павлова М. В. Петрова Т. Н. Воспитательный потенциал курса «Правоведение» в формировании нравственно-правовой культуры студентов неюридических факультетов вуза. *Гуманитарные науки и образования*. 2013. № 2(14).
17. Перевалова Л. В. Проблеми формування правової культури сучасної молоді в умовах становлення громадянського суспільства. *Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф.* (Харьков, 15–16 дек. 2011 г.). Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. С. 497–501.
18. Сербин Р. А. Права культура – важливий фактор розбудови правової держави: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 185 с.
19. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 1999. 21 с.
20. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства. *Право України*. 2005. № 4. С. 34–35.
21. Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Фатхутдінова О. В. Права педагогіка: навч. посіб. / за ред. Н. А. Фоменко. Херсон: ОЛДІПІЮС, 2015. 326 с.
22. Шай Р. Я. Права культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 317–320.
23. Byles L., Soetendorp R. Law teaching for other programmes. *Effective learning and teaching in law* / R. Burridge, K. Hinett, A. Paliwala, T. Varnava (eds.). London: Kogan Page, 2002. P. 129–135.
24. Endeshaw A. Teaching law to business students: an inquiry into curriculum and methodology. *The Law Teacher*. 2002. Vol. 36. P. 24.
25. Morris R. Not thinking like a nonlawyer: implications of «recognition» for legal education. *Journal of Legal Education*. 2004. Vol. 53. P. 267.

REFERENCES

1. Basai, V. D., Zelisko, L. I. (2003). Aksiolohichni vytoky ukrainskoho prava v konteksti kulturolohichnoi osvity yurystiv. *Nashe pravo*, 3, 5–10 [in Ukrainian].
2. Budas, A. (2014). Navchannia pravoznavstva studentiv neiurydychnykh spetsialnosti yak predmet naukovoho doslidzhennia. *Pedahohichni dyskurs*, 17, 29–34 [in Ukrainian].
3. Voitanovych, O. Y. (2016). Formuvannia natsionalnoi pravovoi ideolohii v umovakh hlobalizatsii: *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
4. Hanzenko, O. O. (2003). Formuvannia pravovoi kultury osoby v umovakh rozbudovy pravovoi derzhavy Ukraina: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Holovchenko, V., Potomkin, A. (2006). Pravovi mekhanizmy formuvannia pravovoi svidomosti studentiv. *Pravo Ukrainy*, 4, 25–27 [in Ukrainian].
6. Holosnichenko, I. (2005). Pravosvidomist i pravova kultura u rozbudovi Ukrainiskoi derzhavy. *Pravo Ukrainy*, 4, 24–25 [in Ukrainian].
7. Hrynova, Ya. H. (2010). Formuvannia pravovoi kultury maibutnikh fakhivtsiv transportnoi haluzi u protsesi vyvchennia pravovykh dystsyplin: *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Demenko, O. I. (2012). Pravosvidomist studentskoi molodi v Ukraini: teoretyko-pravove doslidzhennia: *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Kovalenko, N. Yu. (2009). Formuvannia pravosvidomosti i pravovoi kultury studentiv v Ukraini: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Kumeda, T. A., Sheremenda, A. O. (2013). Pravova kultura pratsivnyka militsii yak ob'iekt filosofsko-pravovoho analizu. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1–2, 196–203 [in Ukrainian].
11. Kutyrkin, A. (2008). Shliakhy rozvytku teorii ta praktyky pravovoho vykhovannia naselennia Ukrainy. *Pravo Ukrainy*, 3, 122–125 [in Ukrainian].
12. Lukash, O. L. (2011). Formuvannia pravovoi kultury studentiv u transformatsiinomu suspilstvi: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Noskov, V., Kalianov, A., Yefrosynina, O. (2005). Pravosvidomist u sotsialno-politychnomu rozvytku liudyny. *Politychni menedzhment*, 5, 125–133 [in Ukrainian].
14. Ohorodniichuk, I. A. (2013). Rozvytok pravovoi svidomosti i pravovoi kultury maibutnikh inzheneriv. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Serii: Pedahohika i psykholohiia*, 39, 67–74 [in Ukrainian].
15. Oliinychuk, R. (2006). Problemy formuvannia pravovoi svidomosti ta pravovoi kultury v ukrainskomu suspilstvi. *Yurydychni Zhurnal*, 2, 58–60 [in Ukrainian].
16. Pavlova, M. V. Petrova, T. N. (2013). Vospitatelnyi potentsyal kursa «Pravovedenye» v formirovannyi npravovno-pravovoi kultury studentov neiurydycheskykh fakultetov vuza. *Humanitarnye nauki i obrazovaniia*, 2(14), 20 [in Russian].
17. Perevalova, L. V. (2012). Problemy formuvannia pravovoi kultury suchasnoi molodi v umovakh stanovlennia hromadianskoho suspilstva. *Pereiaslavskaia rada: eio ystorycheskoe znachenye y perspektyvy razvytyia vostochnoslavianskoi tsyvylyzatsyy: materialy VI Mezhdunar. nauch.-prakt. konf.* (Kharkov, 15–16 dek. 2011 h.). Kharkov: NTU «KhPY», 497–501 [in Ukrainian].
18. Serbyn, R. A. (2003). Pravova kultura – vazhlyvyi faktor rozbudovy pravovoi derzhavy: *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Tverdokhlib, L. V. (1999). Formuvannia pravovoi kultury starshoklasnykiv u navchalnykh zakladakh novoho typu: *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].
20. Tretiak, S. (2005). Pravove zabezpechennia pravovoi kultury naselennia yak umova stvorennia osnov hromadianskoho suspilstva. *Pravo Ukrainy*, 4, 34–35 [in Ukrainian].
21. Fomenko, N. A., Skrypyk, M. I., Fatkhutdinova, O. V. (2015). Pravova pedahohika. N. A. Fomenko (Ed.). Kherson: OLDIPLIuS [in Ukrainian].
22. Shai, R. Ya. (2016). Pravova kultura yak umova kultyvuvannia pryntsypu verkhovenstva prava v ukrainskomu suspilstvi. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Serii: Yurydychni nauky*, 850, 317–320 [in Ukrainian].
23. Byles, L., Soetendorp, R. (Eds.). (2002). Law teaching for other programmes. *Effective learning and teaching in law*. London: Kogan Page, 129–135.
24. Endeshaw, A. (2002). Teaching law to business students: an inquiry into curriculum and methodology. *The Law Teacher*, 36, 24.
25. Morris, R. (2004). Not thinking like a nonlawyer: implications of «recognition» for legal education. *Journal of Legal Education*, 53, 267.